

Beata Ciupińska  
Społeczna Akademia Nauk w Łodzi

## Wpływ zaburzeń i dysharmonii rozwojowych na konstruktywny udział w życiu społecznym wychowanków placówek resocjalizacyjnych

### The influence of developmental disorders and disharmonies on the constructive participation in the society of people bringing up in social reintegration centers

**Abstract:** The main point of the resocialization is to prepare the minors to the effective functioning in the society. The start point of the resocialization is singling out the factors which have the adverse effects on the sociological process. In this article the author discusses the subject matter of developmental disorders and disharmonies. In the text there is also shown the influence of those disorders and disharmonies in the compulsory education on the defective participation in the society. There are also shown the consequences of the disorders in the shaping good relations with other people.

**Keywords:** prevention, socialization, educational problems, school failure

*Skoro dziś jesteśmy w coraz większym stopniu przekonani o tym, że ochrona środowiska wymaga troski o rozwój recyklingu, to jak możemy spokojnie przechodzić obok młodych ludzi, których „zasobów” nawet nie chcemy poznać, tylko dlatego, że poznaliśmy jedynie ich „wady”, „niedostatki”, „usterki” i „zagrożające innym czyny”.*

Krystyna Ostrowska<sup>1</sup>

<sup>1</sup> K. Ostrowska, *Systemowe postępowanie z dziećmi i młodzieżą nieprzystosowaną społecznie*, [w:] *Diagnostyka i rozwiązywanie problemów psychospołecznych dzieci i młodzieży*, (red.) B. Kałdon, J. Kahlan, A. Fidelus, Sandomierz–Warszawa 2009, s. 18.

## Wstęp

Nieakceptowane społecznie zachowania młodzieży są wyzwaniem dla pracy wychowawczej i resocjalizacyjnej. Obecnie podejmowane są rozmaite działania profilaktyczne i interwencyjne ukierunkowane na zapobieganie zachowaniom ryzykownym. Nie zawsze jednak te poczynania zakończone są sukcesem. W sytuacji konfliktu z prawem, naruszania norm i zasad współżycia społecznego czy demoralizacji, nieletni umieszczany jest w placówce resocjalizacyjnej. Zadaniem młodzieżowych ośrodków wychowawczych i zakładów poprawczych jest realizowanie indywidualnego programu resocjalizacji oraz przygotowanie nieletniego do sprawnego funkcjonowania w środowisku społecznym w ramach programu usamodzielniania.

Okazuje się, że readaptacja społeczna młodzieży opuszczającej placówki resocjalizacyjne nie zawsze przynosi oczekiwane rezultaty. Teresa Kaniowska wskazuje na następujące czynniki utrudniające konstruktywny powrót do środowiska społecznego tej grupy młodzieży:

- niska sprawność adaptacyjna opuszczających placówki resocjalizacyjne,
- ograniczenia wynikające z problemów emocjonalnych,
- powrót do pierwotnego środowiska sprzyjającego powrotowi do negatywnych zachowań,
- trudności ze znalezieniem zatrudnienia w związku z współczesnymi uwarunkowaniami rynku pracy,
- ograniczona dostępność do adekwatnej pomocy w usamodzielnieniu z powodu ograniczonej oferty nakierowanej na rzeczywiste potrzeby opuszczających placówki resocjalizacyjne<sup>2</sup>.

W świetle powyższego warto prześledzić uwarunkowania nieprawidłowej socjalizacji nieletnich umieszczanych w placówkach, aby określić najistotniejsze kierunki oddziaływań wobec nich, gdyż w wielu przypadkach trudności z konstruktywnym powrotem do społeczeństwa wynikają z tych samych przyczyn, które zadecydowały o zaburzonym funkcjonowaniu społecznym.

---

<sup>2</sup> Por. T. Kaniowska, *Bariery w procesie readaptacji społecznej nieletnich i warunki usamodzielnienia nieletnich opuszczających placówki resocjalizacyjne*, [w:] *W dążeniu do skutecznej resocjalizacji*, (red.) A. Kamiński, Warszawa 2013, s. 51.

## Profil nieletnich kierowanych do placówek resocjalizacyjnych

Młodzież, która ze względu na postępowanie rażąco naruszające reguły współżycia społecznego, decyzją sądu rodzinnego i nieletnich kierowana jest do placówek resocjalizacyjnych. Typowymi dla tej grupy są zaburzone zachowania opisane w klasyfikacji ICD-10<sup>3</sup>, jako utrwalone, powtarzające się wzorce zachowania cechujące się gwałceniem albo podstawowych praw innych, albo istotnych norm i reguł społecznych. Symptomatyczne są: wadliwa realizacja roli ucznia oraz wybuchy złości, częste kłótnie z dorosłymi, nagminne łamanie reguł, częsta złośliwość i mściwość, ustawiczne wpadanie w gniew lub rozżalenie, kłamstwa, zrywanie obietnic, częste inicjowanie starć fizycznych, rozmyślne niszczenie własności innych, wielorazowe wagary.

Wskazane powyżej zachowania problemowe są charakterystycznymi – zazwyczaj nawykowymi – sposobami zaspokajania potrzeb i realizacji osobistych celów przez nieletnich umieszczanych w placówkach.

Wadliwe funkcjonowanie społeczne nastolatków niedostosowanych społecznie odnosi się do wielu płaszczyzn ich życia. Przejawiają oni trudności w zakresie racjonalnego wykorzystywania czasu wolnego, kształtowania obrazu samego siebie i podejmowania interakcji społecznych.

Ważnym obszarem jest zaburzone komunikowanie się z innymi. Dla każdego człowieka, niezależnie od poziomu jego inteligencji, możliwość porozumiewania się z innymi jest podstawowym warunkiem zaspakajania potrzeb, unikania frustracji, wymiany informacji między ludźmi. Jest kluczem do poznania siebie i otaczającej rzeczywistości społecznej. Utrudnienia w konstruktywnej komunikacji interpersonalnej hamują możliwości kształtowania się tożsamości, autonomii, odrębności człowieka, oraz w znacznym stopniu możliwości uczenia się i rozwoju w sferze poznawczej, emocjonalno-motywacyjnej i społecznej. Jakość życia osoby, która wadliwie komunikuje się z otoczeniem bądź komunikuje się w sposób ograniczony, jest poważnie obniżona. Umiejętności interpersonalne decydują o pomyślności w relacjach międzyosobowych, sprzyjają nawiązywaniu nowych kontaktów i zacieśnianiu stosunków z ludźmi, chronią również przed zerwaniem kontaktu z powodu niekontrolowanego wybuchu emocji.

Nieletni umieszczani w placówkach resocjalizacyjnych doświadczyli w przeszłości wielu sytuacji trudnych, do których zaliczyć należy deprivację,

---

<sup>3</sup> ICD-10 to Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych.

przeciążenia, zagrożenia i utrudnienia<sup>4</sup>. Deprywacje ujawniały się w okolicznościach uniemożliwiających zaspokojenie różnego rodzaju potrzeb – często wystarczył jedynie brak psychicznego komfortu. Konsekwencją takiego stanu rzeczy było obniżenie poziomu funkcjonowania i dezorganizacja zachowania. Na przykład w konsekwencji braku miłości czy akceptacji rodzicielskiej ulegały pogorszeniu wyniki dzieci w nauce. Przeciążenia z kolei odnoszą się do sytuacji mierzenia się z zadaniem, które nie jest dostosowane do możliwości fizycznych czy psychicznych jednostki. Wykonywanie zadań na granicy możliwości dawało pozytywny efekt na krótki czas, później pojawiała się zmęczenie i zniechęcenie. Zagrożenia będące sygnałami nadchodzących trudności, to te zdarzenia, które odbierane są jako mogące zagrozić bezpieczeństwu, dobrej opinii, czy mogące podważyć samoocenę. Nieletni, doświadczając takich sytuacji, musieli mierzyć się ze strachem i lękiem przekładającym się na dezintegrację wykonywanych czynności i zadań.

Wychowankowie młodzieżowych ośrodków wychowawczych i zakładów poprawczych w przeszłości przeżywali także utrudnienia ujawniające się jako przeszkody, bariery i braki w toku podejmowanej aktywności. Bezspornym jest zatem fakt, że doświadczanie licznych sytuacji trudnych spowodowało fatalne skutki – zarówno w wymiarze psychologicznym, jak i społecznym.

Nieletni umieszczani w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych oraz w zakładach poprawczych mają niejednokrotnie za sobą „bogate doświadczenie życiowe”, które z pewnością nie przekłada się na rozwój w wymiarze osobowościowym i społecznym, a jest swoistą mapą problemów ujawniających się w funkcjonowaniu dorastających. Grupa młodzieży, o której mowa, podejmowała zazwyczaj brawurowe eksperymenty godzące w zdrowie i własne bezpieczeństwo – zachowania ryzykowne. Należą do nich dwa zasadnicze obszary: używanie substancji psychoaktywnych (nikotyna, alkohol, leki, narkotyki, dopalacze) oraz niedostosowanie społeczne i przestępczość (konflikt z prawem – kradzieże, rozboje, wandalizm, ryzykowne zachowania seksualne, związki z destrukcyjnymi grupami).

Poddając analizie problematykę trudności ujawniających się w życiu nastolatków wyłaniają się kolejne sfery generujące zachowania ryzykowne. Należą do nich: zaburzenia zdrowia psychicznego, manifestujące się jako stany depresyjno-lękowe, kryzysy suicydalne i samobójstwa oraz deficyty w umiejętnościach

---

<sup>4</sup> Por. M. Tyszkowa, *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*, Warszawa 1972, s. 23–29.

społecznych (wadliwa komunikacja interpersonalna, konflikty, brak empatii, nieumiejętne rozpoznawanie i nazywanie stanów emocjonalno-uczuciowych – własnych i innych osób). Nie sposób pominąć jeszcze jednej kategorii ważkich problemów przekładających się na socjalizację młodego pokolenia: zachowań trudnych wynikających z sytuacji szkolnej (niepowodzenia szkolne, niechęć do nauki, wagary, agresja, cyberprzemoc).

Jak wynika z powyższego, wychowankowie placówek resocjalizacyjnych przejawiają szereg zachowań ryzykownych wynikających z trudnych doświadczeń. Manifestują deficyty uniemożliwiające skuteczne, konstruktywne funkcjonowanie w środowisku.

### Uwarunkowania zachowań problemowych

Kluczowe znaczenie dla prawidłowego przebiegu procesu socjalizacji mają sprzyjające stosunki społeczne w środowisku szkolnym. Nie ulega wątpliwości, że uczniowie doświadczający niepowodzeń szkolnych są grupą szczególnie narażoną na uwikłanie w ryzykowne zachowania. Mają oni deficyty w wiedzy, umiejętnościach, zachowaniach i postawach, koniecznych do skutecznego funkcjonowania w dorosłym życiu, co naraża ich na wyłączenie ze struktur społecznych.

Podstawowym aspektem rozpatrywania szkolnych uwarunkowań niedostosowania jest wczesne identyfikowanie problemów odnoszących się do kompetencji szkolnych warunkujących odniesienie sukcesu szkolnego. Obejmują one zarówno sprawność w zakresie czytania, pisania i liczenia, jak i kapitał wiedzy o otaczającym świecie. Fundamentalne znaczenie mają również kompetencje determinujące „przetrwanie” w roli ucznia – postępowanie zgodnie z poleceniami nauczyciela, skupianie uwagi na zadaniu, utrzymywanie porządku na ławce, staranne prowadzenie zeszytów, itp.

Uczniowie niedostosowani społecznie w przeszłości – najczęściej – przeżywali problemy dydaktyczne przekładające się na niskie oceny, gdyż mieli trudności z opanowaniem umiejętności czytania i pisania lub mają problemy w zakresie liczenia (mogły one wynikać z zaniedbywania obowiązków szkolnych, ale często ich powodem były niezdiagnozowane specyficzne trudności w nauce). Niedostateczne opanowanie podstawowych umiejętności szkolnych może przyczynić się w przyszłości do opóźnienia szkolnego, a powtarzanie klasy – z kolei – wiąże się bardzo często z demonstrowaniem zachowań dysfunkcyjnych, od złości i nieposłuszeństwa po apatię i bierność.

Niedostosowani społecznie przejawiali również niedobory w zakresie sprawnego, zgodnego z oczekiwaniami, posługiwania się umiejętnościami określanymi jako „nawyki pracy”. Deficyty dotyczące uwagi, koncentracji na zadaniu, słuchania poleceń, czekania na swoją kolej, udzielania odpowiedzi, starannego wykonywania zadań i kończenia ich, czytelnego pisania przekładają się na brak akceptacji, nie tylko nauczycieli, ale również kolegów szkolnych. Niejednokrotnie problemy z dyscypliną oraz brak trwałego zaangażowania w wykonywane zadania nie wynikają ze złej woli ucznia – impulsywność, nadmierna aktywność, brak uwagi, brak hamulców w reakcjach społecznych często wskazują na zespół nadpobudliwości psychoruchowej z deficytem uwagi

Brak sukcesów szkolnych i trudności w nauce – objawiające się niejednokrotnie już na samym początku edukacji – generują niewłaściwe postawy i bierność. Młody człowiek nabiera przeświadczenia, że wyznaczone zadania przerastają jego możliwości, że nie zdoła ich wykonać, nie udźwignie ich, nie sprosta im. W konsekwencji nie czerpie przyjemności z nauki, wręcz przeciwnie – czuje niezadowolenie ze zdobywania wiedzy i nabywania nowych umiejętności. A przecież, jak podkreśla Stanisław Korczyński, uczeń chce „być zauważony, doceniany, czuć się potrzebny i wartościowy. Sytuacja często jednak bywa taka, że dzieci zamiast sukcesów doświadczają wielu porażek. Prowadzi to zarówno do wywołania niskiej samooceny, jak i odrzucenia szkoły jako instytucji nudnej i głupiej (defensywna próba przekonania wszystkich, że mógłbym uczyć się lepiej, gdyby sytuacja była inna)”<sup>5</sup>.

Problemy młodego pokolenia wpisane w środowisko szkolne wynikają z wymagań oraz współzycia i współdziałania społecznego towarzyszącego całej karierze uczniowskiej, nawet więcej – warunkują się wzajemnie: „niepowodzenie w nauce w znacznym stopniu decyduje o zachowaniu społecznym ucznia i jego społecznym niepowodzeniu. Z kolei niepowodzenie społeczne, którego wyrazem jest nielubienie, niepopularność, obniża aktywność społeczną, wyzwala uczucie niechęci do przebywania we wspólnej grupie, wskutek czego – zmniejszając motywację do nauki szkolnej – wpływa także na obniżenie jej wyników”<sup>6</sup>.

Konkludując, trudności w nauce i brak sukcesu szkolnego koreluje z zasadniczymi czynnikami wadliwego przebiegu procesu socjalizacji, co podkreśla

---

<sup>5</sup> S. Korczyński, *Motywowanie uczniów do efektywnej nauki*, [w:] *Nauczyciel i uczeń w zreformowanej szkole*, (red.) S. Korczyński, Opole 2006, s. 41.

<sup>6</sup> I. Obuchowską, *Drogi dorastania. Psychologia rozwojowa okresu dorastania dla rodziców i wychowawców*, Warszawa 1996, s. 125–126.

Barbara Kaja<sup>7</sup>. U młodzieży doświadczającej niepowodzeń szkolnych dochodzi do zaburzenia osobowościowych warunków uczenia się. Przejawem tych nieprawidłowości jest między innymi niechęć do uczenia się, gdyż zdobywanie wiedzy i umiejętności wpisanych w proces edukacji kojarzy się głównie z przykrymi przeżyciami.

Warto podkreślić, że nieakceptowane społecznie zachowania młodzieży podejmuje na skutek stresu, presji rówieśniczej oraz braków w zakresie umiejętności porozumiewania się, rozwiązywania problemów i adekwatnej samooceny. Niebagatelne znaczenie ma także realizowanie roli ucznia.

### Rola środowiska wychowawczego

W okresie dorastania otoczenie społeczne dziecka – później nastolatka – kształtuje sfery wpływające na jego funkcjonowanie społeczne: prospołeczną postawę, konstruktywność zachowań, obraz rzeczywistości. Nie sposób rozpatrywać problemów dotyczących konstruktywnego udziału w życiu społecznym wychowanków placówek resocjalizacyjnych bez odniesienia się do środowiska, w którym nastolatek wrażał do czasu umieszczenia w instytucji zamkniętej.

Rodzinne środowisko wychowawcze, w którym wadliwie realizowane są funkcje socjalizacyjno-wychowawcze oraz panują warunki sprzyjające deprywacji potrzeb psychologicznych wszystkich jej członków – toruje drogę zachowaniom ryzykownym u dzieci. Zdaniem Joanny Szymańskiej<sup>8</sup> zachowania problemowe młodzieży warto rozpatrywać w odniesieniu do ich sytuacji rodzinnej. Najbardziej znaczącymi czynnikami zachowań problemowych młodzieży są:

- zaburzenia więzi pomiędzy rodzicami a dziećmi,
- wysoki poziom konfliktów w rodzinie,
- zaburzenia w pełnieniu roli ojca czy matki, niejasny system wymagań stawianych dziecku, brak dyscypliny i kontroli lub nadmiernie surowa dyscyplina i kontrola,
- niekonsekwencja w wychowaniu,
- tolerancja rodziców wobec ryzykownych zachowań dzieci,
- nieprawidłowe wzorce zachowań rodziców (uzależnienia, przemoc, przedwczesna ciąża).

<sup>7</sup> Por. B. Kaja, *Zarys terapii dziecka. Metody psychologicznej i pedagogicznej pomocy wspomagającej rozwój dziecka*, Bydgoszcz 1995, s. 130.

<sup>8</sup> Por. J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Warszawa 2000.

Dysfunkcje systemu rodzinnego generują zaburzone zachowania conajmniej jednego z członków rodziny. Podkreślić warto, że to dziecko jest zwykle w takiej rodzinie „pacjentem”, niejako delegowanym przez nią do leczenia lub „naprawiania”<sup>9</sup>. Najczęściej przyczyny trudności wychowawczych czy zaburzeń w zachowaniu młodego pokolenia wypływają z problemów w funkcjonowaniu całej rodziny. Wśród najjaskrawszych przejawów świadczących o tej dysfunkcjonalności, a będących zaburzeniami w zachowaniu się dziecka Anna Pohorecka<sup>10</sup> wymienia: zachowania agresywne, wagary i ucieczki z domu, sięganie po środki odurzające.

Dorastający, którzy rażąco naruszają normy i zasady współżycia społecznego, wychowują się często w mniej sprzyjających warunkach niż ich rówieśnicy. Nabywanie kompetencji społecznych niezbędnych do sprawnego funkcjonowania i budowania konstruktywnych relacji z innymi nie przebiega prawidłowo, gdyż w środowisku rodzinnym zachwiane zostają kluczowe – dla poziomu socjalizacji – funkcje. Należy zaznaczyć, że od zdrowego, harmonijnego i sprawnego środowiska rodzinnego zależą przyszłe satysfakcjonujące stosunki dziecka z otoczeniem. Znajomość zasad i ról pełnionych w systemie rodzinnym jest ważnym doświadczeniem w ustalaniu swojego miejsca i przestrzeni indywidualnej w stosunkach interpersonalnych. To w rodzinie, podkreślają Izabela Wielewska i Daria Sikorska<sup>11</sup>, kształtuje się system preferowanych wartości oraz pogląd na świat.

Wychowankowie młodzieżowych ośrodków wychowawczych oraz nieletni przebywający w zakładach poprawczych pochodzą najczęściej z rodzin dysfunkcyjnych, przyswajając ich całą podkulturę. Stykają się i oswajają z kłamstwem oraz podstępem, dlatego wielokrotnie zanika u nich poczucie odpowiedzialności, stają się obojętni dla potrzeb i cierpień drugiego człowieka. Wychowując się w rodzinach dysfunkcyjnych, stykają się często ze zjawiskiem przemocy wewnątrzrodzinnej, spowodowanej negatywnymi reakcjami członków rodziny na trudne problemy życiowe, prowokacyjnymi zachowaniami w różnych sytuacjach rodzinnych, niewłaściwymi postawami rodzicielskimi oraz specyficznymi cechami osobowości rodziców<sup>12</sup>.

---

<sup>9</sup> Por. A. Pohorecka., *Funkcjonowanie rodziny a zagrożenie uzależnieniem*, [w:] *Zapobieganie uzależnieniom uczniów*, (red.) B. Kamińska-Buśko, Warszawa 1997, s. 125.

<sup>10</sup> Tamże.

<sup>11</sup> Por. I. Wielewska, D. Sikorska, *Postawy rodzicielskie a funkcjonowanie dziecka w grupie rówieśniczej*, [w:] *Prawne, administracyjne i etyczne aspekty wychowania w rodzinie*, (red.) S. Bębas, E. Jasiuk, Radom 2011, s. 125.

<sup>12</sup> Por. S. Cudak S., *Przejawy niedostosowania społecznego dzieci z rodzin dysfunkcyjnych*, [w:] *Współczesna rodzina w Polsce i na Świecie*, (red.) S. Cudak, E. Adasiewicz, Łódź 2014, s. 243–244.



Liczne badania potwierdzają, że zgromadzone na terenie rodziny doświadczenie społeczne jest najistotniejszym czynnikiem dla pojawienia się i rozwoju agresji u dzieci. Bity przez ojca chłopiec najpierw takie samo zachowanie wnosić będzie w relacje z rówieśnikami, zaś w życiu dorosłym wobec własnych dzieci. Z drugiej strony, bycie bitym i upokorzonym jest – jak podkreśla John Bradshaw<sup>13</sup> – tak zastydające, że poczucie własnej wartości człowieka radykalnie obniża się.

Reasumując należy podkreślić, że po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej młodzież wraca do środowiska, które najczęściej było dotknięte patologią, co nie jest bez znaczenia dla jego dalszego losu.

### Podsumowanie

Wychowankowie opuszczający placówki resocjalizacyjne częstokroć nie posiadają umiejętności niezbędnych do samodzielnego wejścia w dorosłe życie, dlatego pojawia się ryzyko notorycznego korzystania z pomocy społecznej, ujawniania się syndromu wyuczony bezradności, wchodzenia w bezdomność, a nierzadko powrotu na drogę przestępczą.

Przygotowanie ich do konstruktywnego udziału w życiu społecznym powinno opierać się na określeniu czynników decydujących o powrocie do przestępstwa oraz tych umożliwiających readaptację. Punktem wyjścia powinno być rzetelne rozpoznanie przyczyn niedostosowania z uwzględnieniem uwarunkowań przebiegu procesu socjalizacji, gdyż młodzi posiadający deficyty w wiedzy, umiejętnościach, zachowaniach i postawach, koniecznych do skutecznego funkcjonowania w dorosłym życiu, narażeni są na wyłączenie ze struktur społecznych.

Rozwój społeczny młodego pokolenia warunkują stosunki społeczne, w które młody człowiek jest uwikłany, oraz wymiana uczuciowa doświadczana w relacjach z otoczeniem społecznym. Rezultatem oddziaływań korekcyjnych w placówce, w której umieszczony jest wychowanek, powinno być osiągnięcie przez jednostkę pełnej zdolności do pełnienia odpowiedzialnych ról społecznych w miejscu pracy, zamieszkania lub pobytu oraz wykorzystywanie istotnych dla uczestniczenia w życiu społeczności lokalnej kompetencji. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że niebagatelne znaczenie ma mechanizm konformizmu społecznego, dzięki któremu jednostka jest zdolna podporządkować się normom oraz wzorom społecznym. Istnieje spójność między readaptacją społeczną i konformizmem społecznym, gdyż warunkuje on przystosowanie jednostki do realiów

---

<sup>13</sup> Por. J. Bradshaw, *Zrozumieć rodzinę. Rewolucyjna droga odnalezienia samego siebie*, Warszawa 1994, s. 161.

środowiska otwartego. Z drugiej strony, w celu osiągnięcia przez osobę, która przebywała w odosobnieniu, zdolności przystosowania się do życia w nowych warunkach konieczne jest stworzenie sytuacji sprzyjających uznawaniu przez nią za naturalne i własne przyjętych powszechnie wartości, zachowań, sposobów traktowania oraz potrzeb.

### Literatura przedmiotu

- Bradshaw J., *Zrozumieć rodzinę. Rewolucyjna droga odnalezienia samego siebie*, Warszawa 1994.
- Cudak S. *Przejawy niedostosowania społecznego dzieci z rodzin dysfunkcyjnych*, [w:] S. Cudak, E. Adasiewicz (red.), *Współczesna rodzina w Polsce i na Świecie*, Łódź 2014.
- Kaja B., *Zarys terapii dziecka. Metody psychologicznej i pedagogicznej pomocy wspomagającej rozwój dziecka*, Bydgoszcz 1995.
- Kaniowska T., *Bariery w procesie readaptacji społecznej nieletnich i warunki usamodzielnienia nieletnich opuszczających placówki resocjalizacyjne*, [w:] A. Kamiński (red.), *W dążeniu do skutecznej resocjalizacji*, Warszawa 2013.
- Klasyfikacja Zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD-10. Badawcze kryteria diagnostyczne*, Kraków–Warszawa 1998.
- Korczyński S., *Motywowanie uczniów do efektywnej nauki*, [w:] S. Korczyński (red.), *Nauczyciel i uczeń w zreformowanej szkole*, Opole 2006.
- Obuchowska I., *Drogi dorastania. Psychologia rozwojowa okresu dorastania dla rodziców i wychowawców*, Warszawa 1996.
- Ostrowska K., *Systemowe postępowanie z dziećmi i młodzieżą nieprzystosowaną społecznie*, [w:] B. Kałdon, J. Kahlan, A. Fidelus (red.), *Diagnostyka i rozwiązywanie problemów psychospołecznych dzieci i młodzieży*, Sandomierz–Warszawa 2009.
- Pohorecka A., *Funkcjonowanie rodziny a zagrożenie uzależnieniem*, [w:] B. Kamińska-Buśko (red.), *Zapobieganie uzależnieniom uczniów*, Warszawa 1997.
- Szymańska J. *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Warszawa 2000.
- Tyszkowa M., *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*, Warszawa 1972.
- Wielewska I., Sikorska D., *Postawy rodzicielskie a funkcjonowanie dziecka w grupie rówieśniczej*, [w:] S. Bębas, E. Jasiuk (red.), *Prawne, administracyjne i etyczne aspekty wychowania w rodzinie*, Radom 2011.